

УДК 336.761.6

Мошенський Сергій Захарович

доктор економічних наук, професор

Державний університет «Житомирська політехніка»

Moshensky Sergii

Doctor of Economics, Professor

Zhytomyr Polytechnic State University

ORCID: 0000-0002-8024-8908

**ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ ТА ЕКОНОМІЧНОГО
ЗРОСТАННЯ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.
PREREQUISITES FOR THE DEVELOPMENT OF CAPITALISM AND
ECONOMIC GROWTH IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE
19TH CENTURY**

***Анотація.** Середина XIX століття стала для багатьох країн важливими рубежем модернізації. Серія європейських революцій (зокрема, в Австрії у 1848 році) підштовхнула уряди до реформ, які лібералізували економіку. Це стало основною передумовою формування повноцінного капіталізму. А початок будівництва мережі залізниць, що потребувало створення металургійних підприємств, став поштовхом до розвитку індустріального капіталізму. В Україні рубежем модернізації стали реформи 1860-х років, зокрема скасування кріпосного права. Після цього землевласники отримали значну компенсацію, у них з'явилися вільні капітали, які вони могли інвестувати у капіталістичні підприємства. А звільнені селяни мігрували в пошуках роботи у міста, створюючи резерв робочої сили для нових підприємств. Після реформ 1860-х в центрі уваги суспільства опинилися нові ідеї вільної торгівлі, підприємництва, комерції*

– все те, що однозначно пов'язано з капіталізмом. А самі реформи визначили новий шлях економічного зростання, орієнтований на ділову ініціативу й капіталістичні ринкові відносини.

Ключові слова: передумови формування капіталізму, реформи 1860-х років, скасування кріпосного права, ринкові відносини.

Summary. *The middle of the 19th century became an important turning point of modernization for many countries. A series of European revolutions (notably in Austria in 1848) pushed governments into reforms that liberalized the economy. This became the main prerequisite for the formation of full-fledged capitalism. And the beginning of the construction of the railway network, which required the creation of metallurgical enterprises, became an impetus for the development of industrial capitalism. In Ukraine, the reforms of the 1860s, in particular the abolition of serfdom, became the turning point of modernization. After that, the landowners received significant compensation, they had free capital that they could invest in capitalist enterprises. And the freed peasants migrated in search of work to the cities, creating a labor force reserve for new enterprises. After the reforms of the 1860s, new ideas of free trade, entrepreneurship, and commerce were in the center of society's attention - all that is clearly connected with capitalism. And the reforms themselves determined a new path of economic growth, oriented on business initiative and capitalist market relations.*

Key words: *prerequisites for the formation of capitalism, reforms of the 1860s, abolition of serfdom, market relations.*

Постановка проблеми. Хоча передумови розвитку капіталізму в результаті реформ 1860-х років розглянуто у численних працях, проблема полягає у тому, що недостатньо досліджені соціокультурні аспекти цих реформ, їхній вплив на формування капіталістичних відносин та економічне

зростання. Актуальність дослідження зумовлена тим, що досвід всіх минулих спроб модернізації економіки в Україні є цінним для сучасних модернізаційних процесів. А без постійної модернізації неможливо забезпечити динамізм економічного зростання.

Аналіз досліджень та публікацій, на які спирається автор. Загальні питання модернізаційних процесів середини XIX ст. у світі Розглядають Дж. Мокір [13], Л. Ніл та інші автори колективної праці [14]. Відображення цих процесів в Україні – автори колективної монографії В. В. Небрат [5], Н. О. Горін [5], Н. А. Супрун [5]. Стан української економіки цього часу проаналізував І. В. Довжук [2; 3; 4], а різні аспекти зміни соціальної структури внаслідок скасування кріпосного права – Д. Бовуа [1], О. Крупка [6].

Завданням статті є аналіз передумов розвитку капіталізму та економічного зростання в Україні в ході реформ 1860-х років.

Викладення основного матеріалу. У середині XIX століття світ перебував на порозі великих змін. Аграрна епоха, яка тривала багато століть, йшла в минуле, а на зміну їй приходила епоха нова, індустріальна. «Технічний прогрес» – улюблені слова тих років. Швидко будували залізниці, які поєднували місця, що раніше були далекими, і безліч людей, які раніше обробляли землю, поїхали в пошуках роботи в міста, на фабрики й заводи. А поява телеграфу дала можливість швидко обмінюватися інформацією, що раніше було можливе тільки через листи, які йшли дуже повільно.

В індустріальну епоху швидке економічне зростання у промислово розвинених країнах Західної Європи було спричинене не тільки появою нових технологій і нагромадженням наукових і технологічних знань, але й значним розширенням доступу до інформації загалом. Це стало можливим завдяки формуванню мереж соціальних зв'язків, утворених університетами і науково-технологічними центрами, видавництвами, газетами і журналами.

Такі мережі, які поєднували вчених, публіцистів, інженерів і підприємців, поширювали нові ідеї й знання, причому не тільки технологічні. Ці знання створювали ту інтелектуальну атмосферу, якою була породжена і промислова революція, і вся індустріальна епоха. А знання, які здобувалися протягом десятиліть після 1850 року, ставали надбанням суспільства [13].

Після наполеонівських війн у Європі настав відносно спокійний час, сприятливий для стабільного економічного зростання. А серія європейських революцій 1848–1849 років у Франції, Німеччині, Австрії, Італії відкрила шлях до загальної демократизації суспільства.

У той час країни, які подолали власну відсталість, змогли приєднатися до клубу міжнародного співтовариства розвинених держав. В 1860-і роки царська імперія теж вступила на шлях реформ і модернізації суспільства. Чи могла вона відмовитися від такого вибору? Мабуть, ні – адже зміни, які відбувалися в світі, вже не можна було ігнорувати.

Відсталість величезної імперії вже не можна було не помічати після програної Кримської війни. Скарбниця виявилася напівпорожньою, армія із кріпаків-рекрутів виявилась слабкою, озброєння – застарілим, парового флоту не існувало. Хоча в країнах Європи давно вже відмовилися від тілесних покарань, в імперії вони були поширені.

Що вже говорити про кріпосне право або архаїчний феодальний суд, де рішення часто ухвалювали чиновники, а не судді (звичайно за хабарі). І це для вільних людей, а для величезної маси кріпаків основним суддею й поліцейським залишався поміщик. «Наша земля на Україні як золото, а народ наш часто голодує... І все те марно... пропадає, лежить непочате. І доки воно лежатиме?» [10, с. 137]. «Наш український плуг не зробить... тих змін, яку роблять труби фабрик і заводів» [7, с. 58] – писав в 1842 році зовсім тоді ще молодий поміщик Григорій Галаган, подорожуючи Європою, де вже на повний хід йшла індустріалізація. В Україні ж вона тільки починалася.

Для початку індустріалізації в царській імперії потрібні були вільна робоча сила, внутрішній ринок і вільні капітали. Усього цього не було до скасування кріпосного права. Поміщики (польські, українські та російські) відверто експлуатували кріпаків. Це нагадувало те, як колонізатори експлуатували «дикі» у їхнім розумінні народи. Влада пана була абсолютною й незаперечною, а безправ'я (не кажучи вже про відсутність ініціативи) простого селянина стало вважатися чимось природним. Іноді селяни намагалися відстоювати свої права в рамках закону [6, с. 175–176].

Загалом довіра між окремими людьми і між різними прошарками суспільства залишалась вкрай низькою. Тому авторитарний стиль управління економікою й відповідна модель соціальної системи сприймалася як щось нормальне. У відсталій аграрній Речі Посполитій, яка здавалася сумішшю рабства й шляхетського свавілля, світ польських земельних магнатів був споконвічно відгороджений від «океану варварства» і від «нестерпної брутальності мільйонів неосвічених і вічно п'яних хлопів», від яких польські поміщики трималися на відстані, намагаючись взагалі з ними не контактувати [1, с. 261].

У першій половині XIX століття серед українських селян ненависть до поляків і шляхти досягала нечуваної сили, а польські поміщики із усе більшою жорстокістю ставилися до своїх кріпаків, вірячи у свою безкарність. «Довгі, довгі покоління, що відходять у безвість минулого... Безславні, страшні роди й покоління. Рабство, рабство й рабство... Коса, серп і рало. Нагнута вічно спина й схилена голова. Праця, піт і смерть у муках. Німа безмовність, страх перед всім» [11, с. 85].

Та й козацька старшина часів Гетьманщини поводитися нічим не краще стосовно своїх співвітчизників і одновірців. І жорстоко били їх, і приковували ланцюгами до гармат, і як тільки не мучили, причому дуже часто – навіть не селян, а вільних козаків. Зазвичай мета була банальною й

жадібною – забрати землі або інші цінності, а іноді знущалися просто так. Все це докладно описали історики.

Інакше не могло бути у відсталих аграрних суспільствах, де слабо розвинений підприємницький середній клас. У Східній Європі в кріпака було набагато менше особистої свободи, ніж в Західній Європі – так склалися історичні обставини. Тому й можливості для підприємництва в східноєвропейського селянина виявилися сильно обмежені.

Коли кріпосне право, нарешті, скасували, створили суд присяжних і систему виборних «мирових» суддів (а також змінили систему управління, після чого з'явилися виборні земства), це змінило життя величезної кількості людей. «Земство, де нема ні мужика, ні пана; мирові суди, де не питають – якого хто роду... Зовсім світ перевернувся!... Уся молодіж наче подуріла... Нерідко син ворогував з батьком, обзивав його бридкими словами – “кріпосником, деспотом”; кидав рідну оселю і, насміхаючись над батьківськими звичаями й надіями, бігав по Харкову або по Києву, питаючи сякого-такого заробітку... А хто перелякався, той залазив до себе на хутір, у село, проклинав новий вік, нових людей, день за днем тяг злиденне життя, проїдаючи останнє своє добро – викупні білети» [8, с. 260]. Так писав Панас Рудченко, чиновник полтавської губернської податкової інспекції, більше відомий нам сьогодні як український письменник Панас Мирний.

Реформи 1860-х років визначили нову траєкторію розвитку економіки. Модними стали ідеї вільної торгівлі, настільки ж незвичні, як і біржова гра. Почалася загальна модернізація та економічне зростання в сучасному розумінні. Після реформ 1860-х років змінився сам настрій у суспільстві – письменники, студенти, доктори, адвокати, банкіри, купці й навіть великі державні діячі грали в лібералізм і мріяли про встановлення республіканського ладу.

До реформ 1860-х років купець поняття не мав про всю ту витончену комерційну систему, на базі якої створювалося багатство Західної Європи, і

навіть якщо вів справу з мільйонами, то надавав перевагу готівці або, у крайньому разі, вкладав гроші в державні облігації, у надійність яких купці свято вірили.

Селяни (основна робоча сила) одержали нечувану до того особисту свободу й могли виїхати в місто, щоб улаштуватися там на роботу на фабрику. Поява такої кількості працівників стала поштовхом і для підприємців, що створювали робочі місця. Селяни також набули право ставати підприємцями, створювати торгово-промислові підприємства й укладати договори з іншими особами й з державою.

Прискорилося формування середнього класу, без якого неможливий повноцінний капіталізм. «На пороки й недоліки нашого вищого суспільства не варто звертати увагу» – писав Тарас Шевченко в 1857 році. «По-перше, через нечисленність цього суспільства, а по-друге, через застарілість моральних недуг, а застарілі хвороби якщо й виліковують, то тільки героїчними засобами... Та й чи має яке-небудь значення наше невелике вище суспільство в сенсі національності? Здається, ніякого. А середній клас – це величезна і, на жаль, напівписьменна маса, це половина народу, це серце нашої національності» [12, с. 57].

Звичайно, до появи економічних інститутів, які створюють рівні можливості для всіх почати свій бізнес, було ще далеко (не кажучи вже про подібні політичні інститути, які допускають величезні маси людей до участі в політичному житті). Такі інститути називають інклюзивними (вони доступні всім і включають велику кількість людей в економічне й політичне життя) на відміну від екстрактивних, за яких переважна більшість населення таких можливостей не має, а всі матеріальні блага контролює правляча еліта, викачуючи податки та інші побори з вічно бідного населення.

Однак шлях до створення таких інститутів і до загальної модернізації суспільства скрізь і завжди був пов'язаний зі скасуванням кріпосного права. Саме після цього почалася історія капіталізму в Україні. Можна, звичайно,

шукати і знаходити джерела капіталістичних відносин у часи Мазепи або Гетьманщини. Але одна справа джерела, а інша – реальний капіталізм.

Для сучасників 1861 рік виявився дуже добре помітним рубежем змін. Погляд на життя, та й саме життя змінилися в Україні неймовірно. Дореформений Київ сильно відрізнявся від капіталістичного міста початку ХХ століття нинішнього, і різниця ця полягала не в тільки в зовнішньому вигляді міста, але й у звичаях його мешканців. Зовнішність змінилася на краще, місто стало більш європейським, а звичаї змінилися ще більше – все частіше можна було чути розмови про банки і гроші.

А ще не так давно, 16 березня 1843 року, 24-літній Григорій Галаган писав про гроші зовсім інші, надзвичайно наївні слова, які відображали настрої того часу й свого покоління: «Чи не правда, що гроші – така бридка, огидна річ, що приємніше буде, якщо про них менше говорити». «Дивне неприємне почуття бути в банкіра: великі кімнати, похмурі, закопчені, з яких усе витончене тікало, щоб дати місце підлим грошам, і серед однієї кімнати на довгих столах – купи золота й срібла; по кутах кілька людей роблять розрахунки; звідусіль віє неприємним холодом. Я був радий, коли ми пішли» [7, с. 26].

Але часи мінялися швидко. Після реформи 1861 року в патріархальний Київ прийшли нові віяння. Так реформи 1860-х років стали рубежем, що відокремлювали «дореформенний» час застою від півстоліття економічного зростання й розвитку капіталізму. До скасування кріпосного права вважалося, що головне джерело всіляких проблем “доброго старого часу” одне й те саме – кріпосне право. Воно псувало і кращих людей, і кращі установи». Здавалося, що все можна почати із чистого аркуша, однак потім стало ясно, що це не так просто – не дозволяє спадщина вікових звичаїв і традицій.

У ті роки стало звучати слово «відлига» – так ще в 1855 році, коли помер цар Микола I, дехто називав настрої в суспільстві. Після смерті

Миколи І виникли надії (як вже бувало в минулому й не раз буде в майбутньому), що настануть зміни на краще. І справді, цар Олександр II одразу ж зробив кроки, які додавали оптимізму – послабив цензуру, дозволив повернутися з заслання і декабристам, і Тарасові Шевченку. Здавалося, що лід починає танути. Суспільство, яке звикло мовчати, раптом заговорило, вимагаючи реформ і відкрито засуджуючи минуле з його хабарництвом і казнокрадством (наприкінці ХХ століття це знову назвуть словом «гласність», пов'язаним з іншим культовим словом – «перебудова»).

Відлига була вічною мрією, яка так і не здійснилася – мрією про те, що закінчиться довга безрадісна зима (і в прямому, і в переносному, політичному сенсі), настане оптимістична весна, реакційний лід почне танути й повіють теплі вітри свободи. І це буде «новий світ». Потім, через роки й десятиліття слово «відлига» звучало знову й знову – і після революції 1905 року, і в 1960-і роки, і в 1990-і. Однак весна не наставала, а відлига виявлялася лише тимчасовою. Причина одна і та сама – влада й суспільство щораз пропускали шанс для розвитку. І «новий світ» не виходив – усе поверталось згодом до старого. Хіба що в різних обгортках.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Реформи 1860-х років стали поштовхом для змін у суспільній свідомості, в якій зародився інтерес до підприємництва, вільного ринку і, загалом, капіталістичних відносин. Крім того, найважливіша із цих реформ, скасування кріпосного права, забезпечила вільними капіталами землевласників (які отримували великі суми компенсації за звільнення селян). А селяни, які в пошуках роботи прямували у міста, забезпечували поповнення ринку робочої сили. В цьому сенсі саме реформи 1860-х років стали найважливішою передумовою формування повноцінного капіталізму.

Перспективним напрямом подальших досліджень є перехід українського капіталізму в індустріальну стадію розвитку, основною

передумовою для чого стало надходження іноземних інвестицій наприкінці XIX століття.

Література

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. С. 261.
2. Довжук І. В. Промисловість Наддніпрянської України наприкінці XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2001. №2. С. 17–24.
3. Довжук І. В. Економіка наддніпрянської України в першій половині XIX ст. // Історичні і політологічні дослідження. 2018. №1. С. 19–33.
4. Довжук І. В. Соціально-економічні зміни в наддніпрянській Україні у середині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2015. Вип. 24. С. 24–36.
5. Історичні детермінанти включення України в систему міжнародних економічних відносин / В. В. Небрат, Н. О. Горін, Н. А. Супрун та ін. Київ : Ін-т економіки і прогнозування НАН України, 2021. 528 с.
6. Крупка О. Земська судова номенклатура Правобережної України у другій половині XVI – першій половині XVII століть // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). 2000. №1. С. 175–176.
7. «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія / упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов. Київ : StreamArLine, 2019. С. 58.
8. Мирний П. Хіба ревуть воли як ясла повні // Твори. Т. 2. Київ : Вид. АН УРСР, 1954. С. 260.
9. Мошенський С. З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. London : Xlibris, 2014. 453 с.

10. Нечуй-Левицький І. Хмари // Зібрання творів. В 10 т. Київ : Наукова думка, 1965. Т. 2. С. 137.
11. Самчук У. Волинь. Роман у трьох частинах. У 3 т. Т. 2. Київ : Дніпро, 1993. С. 85.
12. Шевченко Т. Г. Дневник // Повне зібрання творів. В 12 т. Т. 5. Київ : Вид. АН УРСР, 1963. С. 57.
13. Mokyr J. The Gifts of Athena: Historical Origins of the Knowledge Economy. Princeton: Princeton University Press, 2002. 359 p.
14. The Cambridge History of Capitalism: Volume 2, The Spread of Capitalism: From 1848 to the Present / L. Neal, J. Williamson. Cambridge University Press, 2014. 567 p.

References

1. Bovua D. Bytva za zemlju v Ukraï'ni. 1863–1914. Poljaky v socio-etnichnyh konflikтах. Kyï'v: Krytyka, 1998. S. 261.
2. Dovzhuk I. V. Promyslovist' Naddniprojans'koï Ukraïny naprykinci XIX st. // Problemy istoriï Ukraïny XIX – pochatku XIX st. 2001. №2. S. 17–24.
3. Dovzhuk I. V. Ekonomika naddniprojans'koi' Ukraïny v pershij polovyni XIX st. // Istorychni i politologichni doslidzhennja. 2018. №1. S. 19–33.
4. Dovzhuk I. V. Social'no-ekonomichni zminy v naddniprojans'kij Ukraïni u seredyni XIX st. // Problemy istorii' Ukraïny XIX – pochatku XX st. 2015. Vyp. 24. S. 24–36.
5. Istorychni determinanty vključennja Ukraïny v systemu mizhnarodnyh ekonomichnyh vidnosyn / V. V. Nebrat, N. O. Gorin ta in. Kyï'v : In-t ekonomiky i prognozuvannja NAN Ukraïny, 2021. 528 s.
6. Krupka O. Zems'ka sudova nomenklatura Pravoberezhnoi' Ukraïny u drugij polovyni XVI – pershij polovyni XVII stolit' // Ukraïna v Central'no-Shidnij Jevropi (z najdavnishykh chasiv do kincja XVIII st.). 2000. №1. S. 175–176.

7. «My vyi'haly z Sokyrynciv...»: trevelogy rodyny G'alag'aniv: dokumental'na monografija / uporjadnyky: Maryna Budzar, Jevgen Koval'ov. Kyi'v : StreamArLine, 2019. S. 58.
8. Myrnyj P. Hiba revut' voly jak jasla povni // Tvory. T. 2. Kyi'v : Vyd. AN URSR, 1954. S. 260.
9. Moshens'kyj S. Z. Finansovi centry Ukrai'ny ta rynok cinnyh paperiv industrial'noi' epohy. London : Xlibris, 2014. 453 c.
10. Nechuj-Levyc'kyj I. Hmary // Zibrannja tvoriv. V 10 t. Kyi'v : Naukova dumka, 1965. T. 2. S. 137.
11. Samchuk U. Volyn'. Roman u tr'oh chastynah. U 3 t. T. 2. Kyi'v : Dnipro, 1993. S. 85.
12. Shevchenko T. G. Dnevnyk // Povne zibrannja tvoriv. V 12 t. T. 5. Kyi'v : Vyd. AN URSR, 1963. S. 57.
13. Mokyr J. The Gifts of Athena: Historical Origins of the Knowledge Economy. Princeton: Princeton University Press, 2002. 359 p.
14. The Cambridge History of Capitalism: Volume 2, The Spread of Capitalism: From 1848 to the Present / L. Neal, J. Williamson. Cambridge University Press, 2014. 567 p.